

Edukacja dzieci romskich na ziemi lubuskiej w latach 2004–2015

BEATA A. ORŁOWSKA

DR HAB.

Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, Wydział Humanistyczny
borlowska@ajp.edu.pl

Słowa kluczowe Romowie, edukacja, program rządowy

Abstrakt W artykule podjęto próbę przedstawienia zmian podejścia do edukacji dzieci romskich. Ukazano, na podstawie sprawozdań z Lubuskiego Urzędu Wojewódzkiego, jak przebiegał proces edukacji dzieci romskich w latach 2004–2015 zgodnie z działaniami zawartymi w rządowym programie na rzecz społeczności romskiej. Wyniki uzyskane w województwie lubuskim pokazują, że warto podejmować działania, które mają pomóc kolejnym pokoleniom Romów odnaleźć się w nowej rzeczywistości społecznej, na wyższym poziomie niż dotychczas.

Education of Roma children in the Lubuskie region between 2004 and 2015

Keywords Roma, Sinti, education, government program

Abstract The aim of the article is to try to present, how the approach to education of Roma children changed. The author presented, on the basis of reports from the Lubuskie Voivodship Office, how the Roma's children education process was carried out in the years 2004–2015 on the basis of the various actions included in the Government Program for the Roma Community. The results obtained by Lubuskie Voivodship hope, that it is sensible to undertake every activity, that will help the next generation of Roma to find themselves in a new social reality, at a higher level than before.

Wprowadzenie

Kwestię edukacji dzieci romskich należy ocenić z perspektywy procesu, który rozpoczął się po 1989 roku. Wtedy bowiem, jak zwraca uwagę Tamara Włodarczyk, w wyniku zmian politycznych, jak również społeczno-gospodarczych, przedstawiciele mniejszości narodowych i etnicznych uzyskali możliwość podjęcia działań, mających na celu m.in. prowadzenie edukacji oraz

podtrzymanie tożsamości (Włodarczyk, 2013, s. 55–56). Specyfika tradycji związanych z mniejszością romską i kontekst edukacji tej grupy powoduje, że warto dokonać analizy skuteczności realizacji założeń rządowego programu na rzecz społeczności romskiej. Ponad dziesięcioletni okres analizowany przez autorkę pokazuje wyniki następowania powolnej zmiany w obszarze postrzegania przez przedstawicieli tej grupy kwestii edukacji ich dzieci. Przykład działań podejmowanych w województwie lubuskim pokazuje, że postęp w tym obszarze jest możliwy do osiągnięcia.

Początki oświaty mniejszości narodowych i etnicznych po 1989 roku

Obecnie w Polsce Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku (Konstytucja, 1997) reguluje status prawny przedstawicieli mniejszości narodowych i etnicznych:

Rzeczpospolita Polska zapewnia obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych i etnicznych wolność zachowania i rozwoju własnego języka, zachowania obyczajów i tradycji oraz rozwoju własnej kultury. Mniejszości narodowe i etniczne mają prawo do tworzenia własnych instytucji edukacyjnych, kulturalnych i instytucji służących ochronie tożsamości religijnej oraz do uczestnictwa w rozstrzygnięciu spraw dotyczących ich tożsamości kulturowej (Konstytucja, 1997, art. 35).

Zapis ten jest ważny również ze względu na to, że „wcześniejsze ustawy zasadnicze nie uwzględniały zagadnień dotyczących mniejszości. Ostatnia wzmianka o mniejszościach miała miejsce w konstytucji z 1935 r.” (Szyszlak, Szyszlak, 2012, s. 13).

Kolejnym krokiem w procesie regulowania sytuacji mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce była ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. Po 16 latach dyskusji została uchwalona, a wejście w życie 6 stycznia 2005 roku „było wydarzeniem bez precedensu, ponieważ była ona pierwszą w historii naszego państwa ustawą poświęconą tej problematyce” (Szyszlak, Szyszlak, 2012, s. 14).

W kwestii oświaty dzieci pochodzących z mniejszości narodowych i etnicznych, można doszukać się wcześniejszych aktów prawnych regulujących tę sytuację.

Pierwszym aktem prawnym dotyczącym szkolnictwa mniejszości narodowych i etnicznych po 1989 r. było Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 24 marca 1992 r. w sprawie organizacji kształcenia umożliwiającego podtrzymywanie tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych (Rozporządzenie, 1992). Wymieniało ono trzy kategorie szkół dla mniejszości:

- szkoły z ojczystym językiem nauczania – prowadzące nauczanie w języku mniejszości z wyjątkiem nauczania języka i literatury polskiej oraz historii,
- szkoły dwujęzyczne – prowadzące nauczanie w dwóch równoważnych językach (w języku polskim i języku ojczystym),
- szkoły z dodatkową nauką języka ojczystego – prowadzące nauczanie wszystkich przedmiotów w języku polskim, z wyjątkiem przedmiotu dodatkowego, którym był język ojczysty danej mniejszości” (Włodarczyk, 2013, s. 56–57).

Kolejnym aktem prawnym, który regulował kwestie oświaty przedstawicieli mniejszości narodowych i etnicznych była przywołana już ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. Artykuł 8 ustawy gwarantuje, że „osoby należące do mniejszości mają w szczególności prawo do: nauki języka mniejszości lub w języku mniejszości”. Kwestie oświaty i kultury zostały zawarte także w rozdziale 3 ustawy – art. 17 i 18: „Realizacja prawa osób należących do mniejszości do nauki języka mniejszości lub w języku mniejszości, a także prawa tych osób do nauki historii i kultury mniejszości odbywa się na zasadach i w trybie określonych w ustawie z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty” (Ustawa, 1991). Przy czym ważnym zapisem okazuje się zawarte w art. 18 „zobowiązanie organów władzy publicznej do podejmowania odpowiednich środków w celu wspierania działalności zmierzającej do ochrony, zachowania i rozwoju tożsamości kulturowej mniejszości” (Ustawa, 1991).

Następnym krokiem było wydanie przez Ministra Edukacji Narodowej w 2007 roku rozporządzenia, które dotyczyło

warunków i sposobu wykonywania przez przedszkola, szkoły i placówki publiczne zadań umożliwiających podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym (Rozporządzenie, 2007). (...) w porównaniu z rozporządzeniem z 1992 r. istotny był fakt, że nauczanie języka mniejszości mogło być prowadzone nie tylko w szkołach, ale także w oddziałach szkolnych (Włodarczyk, 2013, s. 58).

Działania te były o tyle istotne, że dawały nowe możliwości przedstawicielom mniejszości narodowych na zakładanie różnych organizacji, których zadaniem było m.in. podtrzymywanie tożsamości. Romowie „od początku lat 90. XX w. powołali do życia ponad 40 stowarzyszeń” (Szyszlak, Szyszlak, 2012, s. 15). Warto podkreślić, że powołane nowe regulacje prawne dały szansę nie tylko Romom ale i innym przedstawicielom mniejszości „na podtrzymywanie i rozwijanie poczucia własnej tożsamości narodowej, etnicznej i językowej w przedszkolach, szkołach i placówkach publicznych” (Szyszlak, Szyszlak, 2012, s. 17).

O tym, że edukacja dzieci mniejszości narodowych jest sprawą istotną świadczy również to, że kwestia romska podejmowana była przez sejmową Komisję Mniejszości Narodowych i Etnicznych.

Podczas posiedzeń zagadnienia oscylowały wokół kilku problemów. Jeden z nich, który omawiano najczęściej dotyczył edukacji dzieci romskich. W ramach tego zagadnienia, posłowie i zaproszeni goście, dyskutowali o: finansowym wsparciu oświaty i uczniów w formie stypendiów i zasiłków, funkcjonowaniu asystentów edukacji romskiej i nauczycieli wspomagających, indywidualnym nauczaniu dziewczynek romskich między 13. a 16. rokiem życia, likwidacji klas romskich, działaniach na rzecz zwiększenia uczestnictwa dzieci romskich w zajęciach przedszkolnych oraz kierowaniu uczniów pochodzenia romskiego do szkół specjalnych. Na spotkaniach Komisji dokonywano także oceny sytuacji dzieci romskich w szkołach publicznych skupiając się na realizacji obowiązku szkolnego oraz dyskryminacji w placówkach oświaty (często przywoływano przykład szkoły podstawowej

w Mieszkowicach). Podkreślano nieprzygotowanie szkół w zakresie wdrażania programów poświęconych wielokulturowości i dialogowi międzykulturowemu (Szyszlak, Szyszlak, 2012, s.24).

Specyfika edukacji dzieci romskich

Oświata Romów stanowiła istotne wyzwanie, gdyż z dostępnych danych wynikało, że była to grupa najslabiej wykształcona spośród przedstawicieli innych mniejszości narodowych i etnicznych.

Na podstawie obowiązujących przepisów (ustawy o mniejszościach z 2005 r., rozporządzenia z 2007 r. i Europejskiej Karty Języków Regionalnych lub Mniejszościowych) rodzice dzieci romskich mogli wnioskować o powołanie przedszkoli, szkół podstawowych i gimnazjów z językiem romskim i naukę tego języka jako integralnej części programów edukacji. Obecnie nie ma jednak zainteresowania w środowisku romskim z wprowadzeniem tych innowacji (Szyszlak, Szyszlak, 2012, s. 16).

Systematyczny proces edukacji dzieci romskich rozpoczął się od trzyletniego eksperymentu nauczania integracyjnego Romów. „Został on w 1992 roku zatwierdzony przez Ministra Edukacji Narodowej, a od września tego roku wdrożono go na Podhalu. Obniżał wymagania wobec uczniów romskich, ale pozwalał im na kontynuowanie nauki. Zdaniem autorów programu jego treści zostało dostosowane do poziomu uczniów romskich „odstających od swoich rówieśników”, u których podstawową przyczyną trudności w nauce były zaniedbania środowiskowe (Nowicka, 1999, s. 45–52).

Nauka prowadzona była w języku polskim, a język romski miał być językiem pomocniczym. Program został zakończony w roku szkolnym 1995/1996 i spotkał się z krytyką związaną z akcentowaniem cech kulturowo odmiennych stale porównywanych z grupą dominującą (Kwadrans, 2004).

Innym pomysłem, który powstał w latach 90. XX w. była idea tzw. klas romskich. Istotne jednak jest to, że ich „celem (...) nie było, jak w przypadku innych mniejszości, podtrzymywanie tożsamości kulturowej i językowej, ale przystosowanie romskich uczniów do polskich szkół” (Kwadrans, 2007, s. 342).

Opinie na temat tej formy edukacji uczniów romskich były podzielone zarówno wśród romskich działaczy, jak i urzędników oraz naukowców zajmujących się problematyką romską. Twierdzili oni, że w ten sposób tworzy się „romskie getta”, w których poziom nauczania jest niższy niż w klasach integracyjnych (Prażmowski, 1996).

Ważnym czynnikiem podtrzymywania tożsamości i jej transmisji na kolejne pokolenia Romów było organizowanie zajęć muzyczno-tanecznych w ramach zajęć pozalekcyjnych oraz zajęć plastycznych i teatralnych (Szyszlak, Szyszlak, 2012, s. 17).

Konsekwencją różnorodnych działań było m.in. powstawanie klas etnicznych, szczególnie tam, gdzie mieszkali Romowie. Na przełomie 1994/1995 w Polsce funkcjonowało 25 klas

romskich, do których uczęszczało ogółem 430 dzieci (Chałupczak, Browarek, 1998, s. 238). Poza tym

uczniom romskim dano ponadto szansę podniesienia swojej wiedzy podczas lekcji wyrównawczych. (...) Niezmiernie ważne okazało się także przyjęcie rozwiązań prawnych dających podstawy do zatrudnienia w przedszkolu i szkole asystenta edukacji romskiej¹ oraz nauczyciela wspomagającego. Do kompetencji pierwszego z nich zaliczono m.in. udzielanie pomocy dzieciom i młodzieży romskiej, wspieranie kontaktów ze środowiskiem przedszkolnym i szkolnym, pomoc i mediacja w sytuacjach konfliktowych, a także współdziałanie z rodzicami tych dzieci z przedszkolem i szkołą. Z kolei przed nauczycielem wspomagającym postawiono zadania związane z kontrolą frekwencji i postępów w nauce uczniów romskich, motywacją do nauki dzieci i ich rodziców, prowadzeniem zajęć wyrównawczych oraz udzielaniem pomocy przy odrabianiu lekcji (Szyszlak, Szyszlak, 2012, s. 17).

Rok 1993 przyniósł powołanie jedynej w Polsce Parafialnej Podstawowej Szkoły Polsko-Romskiej w Suwałkach. Pomysłodawcą i założycielem był ks. kanonik Jerzy Zawadzki, ówczesny proboszcz parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Suwałkach. W styczniu 1994 roku wpisana została do rejestru placówek niepublicznych. Od 20 maja 2011 roku funkcjonuje jako Parafialna Podstawowa Szkoła Polsko-Romska z Oddziałami Integracyjnymi w Suwałkach. Szkoła ta organizuje bezpłatne nauczanie dzieci romskich (Wyrwich, 2003, s. 56–63).

W szkole od samego początku funkcjonowały jedynie klasy I–III, co zdaniem założycieli miało na celu wyrównanie poziomu z polskimi rówieśnikami i umożliwienie podjęcia nauki w szkołach publicznych. Szkoła realizowała program nauczania obowiązujący w szkołach publicznych, ale wzbogacony o elementy języka i kultury romskiej oraz zajęcia dodatkowe – naukę gry na instrumentach, warsztaty plastyczne oraz nadobowiązkowy przedmiot – „kulturę romską”. Do 2000 r. placówka finansowana była z różnych źródeł – m.in. z dotacji samorządowych i ministerialnych oraz organizacji pozarządowych (Milewski, 2000, 113–115).

Potrzeby środowiska spowodowały, że „od roku 2011 szkoła umożliwiała realizację obowiązku szkolnego również dzieciom narodowości polskiej, w tym dzieciom i młodzieży z orzeczeniami o niepełnosprawności oraz zagrożonych niedostosowaniem społecznym”².

Rok szkolny 2009/2010 przyniósł jednak pewne zmiany. Jak podkreślają Elżbieta i Tomasz Szyszlak (2012, s. 18):

poza zmianami legislacyjnymi dotyczącymi edukacji mniejszości narodowych i etnicznych, minister Spraw Wewnętrznych i Administracji wraz z ministrem Edukacji Narodowej podjęli działania

¹ Funkcje asystenta zostały określone w rządowym Programie na rzecz społeczności romskiej w Polsce. Asystent jest pracownikiem samorządowym bez uprawnień pedagogicznych. Zawód asystenta edukacji romskiej oznaczony jest pozycją 531101 w grupie „Pracownicy opieki osobistej i pokrewni” w rozporządzeniu Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 27.04.2010 r. w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy oraz zakresu jej stosowania. Dz.U. 2010, nr 82, poz. 537.

² www.romopedia.pl. Za: Włodarczyk, T. (2013). Szkolnictwo dla mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce po 1989 roku. W: J. Horyń (red.), *Zatrzymane tabory...*

zmierzające do stopniowego wygaszania tzw. klas romskich. Zgodnie z ustaleniami w roku szkolnym 2009/2010 nabór do tego typu klas miał być zakończony. Natomiast na rok 2010/2011 przewidziano całkowite ich zlikwidowanie (Szyszlak, Szyszlak, 2012, s. 18).

Oczywiście nie były to jedyne problemy, z którymi borykali się przedstawiciele mniejszości romskiej w związku z edukacją. Przeszkodą była również kwestia podręczników.

W dziedzinie oświaty swój głos zabrał także Rzecznik Praw Obywatelskich. Zwrócił się on do ministra Edukacji Narodowej z prośbą o podjęcie działań polegających na uzupełnieniu podręczników o podstawowe wiadomości z zakresu historii i kultury Romów oraz portalu wiedzy dla nauczycieli Scholaris o informacje na tematy romskie (Szyszlak, Szyszlak, 2012, s. 18).

Obecnie na stronach internetowych tego portalu każdy nauczyciel może znaleźć wiele interesujących informacji i materiałów dydaktycznych oraz propozycji scenariuszy zajęć przybliżających historię Romów, ich tradycje i kulturę.

Innym organem zajmującym się kwestiami Romów jest powołany 23 lipca 2007 roku Zespół do Spraw Romskich.

Pierwsze posiedzenie Zespołu do Spraw Romskich odbyło się 6 VI 2008 r. Łączna liczba zorganizowanych spotkań do października 2011 r. wyniosła szesnaście³. Problemy poruszane podczas zebrania odzwierciedlały zagadnienia, które nurtowały tę grupę. Wśród najczęściej omawianych spraw należały kwestie dotyczące: oświaty (w tym subwencji oświatowej, asystentów edukacji romskiej, nauczycieli wspomagających, edukacji przedszkolnej, funkcjonowania klas romskich, kierowania dziećmi romskich do poradni psychologiczno-pedagogicznych w celu zbadania ich inteligencji, co najczęściej skutkowało wydaniem orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego, perspektyw nauczania języka romskiego w szkołach, wprowadzenia edukacji międzykulturowej w celu niwelowania stereotypów oraz szukania dialogu i porozumienia) (Szyszlak, Szyszlak, 2012, s. 21).

W Departamencie Wyznań Religijnych oraz Mniejszości Narodowych i Etnicznych działa Wydział Mniejszości Narodowych i Etnicznych.

W jego kompetencji znajdują się sprawy związane ze stosunkiem państwa do mniejszości narodowych i etnicznych oraz osób posługujących się językiem kaszubskim jako regionalnym, z wyłączeniem spraw dotyczących Romów. Kwestie odnoszące się do tej grupy zostały wykluczone z właściwości tego Wydziału ponieważ powierzono je innej komórce, a mianowicie Wydziałowi do Spraw Mniejszości Romskiej. Ukonstytuowany on został na podstawie zarządzenia nr 17 Dyrektora Generalnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji z 20 V 2011 r. w sprawie zatwierdzenia wewnętrznego regulaminu organizacyjnego Departamentu Wyznań Religijnych oraz Mniejszości Narodowych i Etnicznych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji. Obecnie funkcjonuje on w ramach Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji (Szyszlak, Szyszlak, 2012, s. 23).

³ <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/komisja-wspolna/zespol-do-spraw-romski>; <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/5966/Kwestia%20romska%202012.pdf?sequence=1..>

Warto przy tym podkreślić, że „Romowie są jedyną grupą spośród mniejszości etnicznych i narodowych, której sprawami zajmuje się odrębny wydział” (Szyszlak, Szyszlak, 2012, s. 23).

Powyższe działania spowodowały, że nastąpił proces integrowania się przedstawicieli społeczności romskiej, władze rządowe i samorządowe prowadząc jednocześnie kampanię społeczną w środowisku lokalnym przez przedstawicieli administracji na rzecz uświadomienia Romom potrzeby czy wręcz konieczności poddania systematycznej edukacji ich dzieci.

Działania w ramach Programu na rzecz społeczności romskiej w województwie lubuskim w latach 2004–2015

19 sierpnia 2003 roku Prezes Rady Ministrów podpisał uchwałę Rady Ministrów w sprawie ustanowienia programu wieloletniego Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce (Uchwała, 2003). Z programu można dowiedzieć się m.in., że

Romowie nie wykształcili własnego, skodyfikowanego języka pisanego, a język polski w wielu przypadkach jest dla nich językiem obcym, ewentualnie drugim. Koczowniczy, lub terytorialnie niestabilizowany tryb życia, również nie sprzyjał edukacji w tradycyjnej szkole. Poza tym, nauczanie w gadźowskiej szkole traktowane było – a często wciąż jeszcze jest – jako zagrożenie dla wewnętrznej spójności grupy, niebezpieczeństwo podważenia wartości i zasad romanipen oraz jako narzędzie indoktrynacji i asymilacji (Program, 2004, s. 8).

Po wielu próbach na rzecz aktywizacji oświatowej, podejmowanych zarówno przez przedstawicieli administracji, jak i samych Romów podejście do kwestii edukacji znacznie się zmieniło. Jak wskazano w programie:

obecnie zapewnienie odpowiedniej edukacji jest jednym z podstawowych postulatów organizacji romskich. Nikt z liderów i działaczy romskich nie ma wątpliwości, że edukacja jest koniecznym warunkiem pełnoprawnego uczestnictwa Romów w nowoczesnym świecie. Liderzy romscy zdają sobie sprawę, że brak wykształcenia, czy wręcz analfabetyzm, jest jednym z najważniejszych powodów niskiego statusu społecznego i upośledzenia ekonomicznego dużej części polskich Romów (Program, 2004, s. 9).

Bazując na wynikach raportu Romowie o edukacji swoich dzieci – na przykładzie Cyganów Karpackich z 1997 roku, przygotowanego przez przedstawicieli Stowarzyszenia Romów w Polsce na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej stwierdzono, że „dzieciom romskim najczęściej brak jest wstępnego przygotowania, jakie daje edukacja przedszkolna. Romowie z reguły nie posyłają dzieci do przedszkoli ani do »klas zerowych«. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy jest brak środków na opłacenie edukacji przedszkolnej” (Program, 2004, s. 10). Dodatkowo powoływano się między innymi na wyniki sondażu Nastolatki 92, w którym wskazywano, że

dzieci często odstrasza od szkoły nieprzychylność ze strony nie-romskich rówieśników. Nie mając silnej motywacji i wsparcia ze strony rodziców porzucają szkołę. W sondażu badającym uczniów, na

pytanie: z kim wolałbyś nie siedzieć w ławce? Jedna trzecia wymieniła Roma – Cygana (Program, 2004, s. 11).

Kolejne badania pokazały, że „choć poziom niechęci do Romów systematycznie się obniża, to wciąż jest bardzo wysoki” (Program, 2004, s. 11).

Dokonując analizy zadań, które zostały zrealizowane w ramach programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce, warto przyrzeć się niektórym, wybranym, co zaprezentowano w tabeli 1.

Tabela 1. Działania realizowane w ramach Programu na rzecz społeczności romskiej w latach 2004–2015 w województwie lubuskim

Rok sprawozdawczy/Działanie		2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	
Nowa Sól	Wyrównywanie szans edukacyjnych dzieci i młodzieży romskiej – wypoczynek letni i zimowy												
	Wyrównywanie szans edukacyjnych dzieci i młodzieży romskiej – doposażenie świetlicy/działalność świetlicowa												
	Asystent romski jako łącznik pomiędzy społecznością romską a polską												
	Integracja społeczna Romów – utrzymanie świetlicy/remont												
	„Bliżej Ziemi Obiecanej”	Zajęcia świetlicowe dla dzieci romskich – przedszkole											
		Zajęcia świetlicowe dla dzieci romskich – grupa szkolna											
		Wypożyczenie świetlicy romskiej w meble											
		Codziennosc – środki dydaktyczne											
	„Ziemia Obiecana”	Krok bliżej wzajemnej akceptacji – wycieczki szlakiem polskiej kultury											
		Krok bliżej – medialna społeczność romska											
		Krok bliżej – środki dydaktyczne, artykuły papiernicze/utrzymanie świetlicy											
		Zajęcia świetlicowe dla dzieci romskich – przedszkole											
		Zajęcia świetlicowe dla dzieci romskich – grupa szkolna											
	Kamaf pe te siklakirel! (chcę się uczyć) – zakup wyprawek szkolnych												
	Remont mieszkań społeczności romskiej												
	Pomoc dla dziecka obłożnie chorego												
	Wspieranie inicjatyw gospodarczych Romów w Nowej Soli												
	Zespół „Gipsy” – zakup instrumentów muzycznych oraz strojów												

„Co Cyganom w duszy gra”	Zajęcia wyrównujące braki edukacyjne																			
	Działalność zespołu muzycznego – asystent romski																			
	Choreograf																			
	Edukacja kulturalna (wyjścia do kina, teatru, na wystawy)																			
	Wersja robocza podręcznika																			
	Publikacja podręcznika																			
	Pełen plecak – zakup przyborów szkolnych oraz materiałów na zajęcia plastyczne																			
	Prowadzenie zajęć z języków obcych																			
	Zakup strojów sportowych																			
Gorzów Wielkopolski	Koordynator – asystent romski/asystent romski do spraw świetlicowych																			
	Działalność zespołu dzieci polskich Romów „ROMANI CIERHEŃ”																			
	Działalność świetlicy środowiskowej „Chavorytko” dla dzieci romskich/zajęcia plastyczne/publikacja kalendarza																			
	Warsztaty taneczne dla dzieci romskich z zespołu „Romani Cierheń” – wypoczynek letni																			
	Kurs komputerowy																			
	Kurs języka angielskiego																			
	„Edukacja podstawą” – zakup komputera i multimedialnych pomocy edukacyjnych																			
	Kolonie letnie dla dzieci i młodzieży romskiej wraz z opiekunami																			
	Podkłady muzyczne tzw. półplaybacki dla Zespołu „Romani Cierheń”																			
	Romowie równi wobec prawa – biuro porad obywatelskich																			
	Poprawa warunków mieszkaniowych – zakup przyczepy mieszkalnej																			
	Pomóż sobie – od Ciebie zależy najwięcej program profilaktyczny																			
	Eliminacja deficytów edukacyjnych i integracja społeczna i kulturowa dzieci romskich z Gorzowa i okolic																			
	Sulechów	Zatrudnienie rodziców romskich jako asystentów romskich																		
		Dofinansowanie zakupu podręczników, pomocy dydaktycznych i przyborów szkolnych																		
		Organizacja wypoczynku letniego dla dzieci pochodzących z rodzin romskich																		
		Zajęcia dydaktyczno-wyrównawcze dzieci romskich																		
Bezpieczeństwo dzieci romskich																				
Zatrudnienie nauczyciela prowadzącego zespół taneczny nawiązujący do tradycji romskich																				
Zakup strojów gimnastycznych																				
Edukacja prozdrowotna dzieci romskich																				
Uczestnictwo dzieci romskich w wycieczkach i grupowych wyjazdach edukacyjno-rekreacyjnych																				

Witnica	Zapobieganie wykluczeniu społeczności romskiej – poprzez wyrównywanie poziomu życia																		
	Utworzenie dziecięcego zespołu tanecznego																		
	Nowoczesna edukacja to łatwiejsza integracja – zakup podręczników i przyborów szkolnych																		
	Romowie chcą ćwiczyć – zakup strojów i obuwia sportowego dla dzieci romskich na zajęcia wf w szkołach																		
	Romski break, romski beat – warsztaty taneczne break																		
	Zostań mistrzem świata – mityng z Black Dragonem																		
Kostrzyn n/Odra	Zatrudnienie asystenta romskiego																		
	Multimedialny podręcznik dla dzieci i młodzieży romskiej																		
	Portal internetowy poświęcony edukacji i kulturze Romów																		
Dobiegniew	Projekt przeznaczony na remont budynku mieszkalnego rodziny romskiej																		
	Wyrównanie szans edukacyjnych u dzieci pochodzących ze społeczności romskiej																		
Ślubice	Warsztaty edukacyjne na temat kultury romskiej dla nauczyciel																		

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdań Urzędu Wojewódzkiego w Gorzowie Wielkopolskim za lata 2004–2015.

Analizując poniższe zestawienie, można zauważyć, że w zależności od potrzeb środowiska, oferowano różnorodną pomoc. Wnioski składane przez podmioty i organizacje miały na celu szeroko pojęte wsparcie i integrację środowiska romskiego ze społecznością lokalną. Różnorodne działania podejmowane w tym obszarze przyczyniły się też do stopniowego podnoszenia świadomości rodziców romskich dzieci w kwestii szkoły, jak również roli edukacji w procesie poprawy ich bytu w przyszłości. Na przykład w 2005 roku w ramach programu na terenie województwa lubuskiego zrealizowano zadania z obszaru edukacji, kultury i zdrowia. Szesnaście zadań objęło swoim zakresem: występy zespołu dzieci polskich Romów „ROMANI CIERHEŃ”, eliminacja deficytów edukacyjnych związanych m.in. z opóźnieniami w nauce i integracja społeczna oraz kulturowa dzieci romskich, wyrównywanie szans edukacyjnych dzieci i młodzieży romskiej poprzez organizację np. zajęć wyrównawczych, powołanie asystentów romskich jako łączników pomiędzy społecznością romską a polską, utrzymanie świetlic poprzez ich finansowanie, zajęcia wyrównujące braki edukacyjne, powołanie koordynatora – asystenta romskiego, którego działalność w środowisku Romów stanowiła łącznik między szkołą a domem, działalność zespołu muzycznego poprzez pomoc finansową m.in. na zakup strojów, zatrudnienie rodziców romskich jako asystentów romskich, dofinansowanie zakupu podręczników, pomocy dydaktycznych i przyborów szkolnych, organizacja wypoczynku letniego dla dzieci pochodzących z rodzin romskich, zajęcia dydaktyczno-wyrównawcze dzieci romskich, zadbanie o bezpieczeństwo

dzieci romskich m.in. poprzez organizację spotkań edukacyjnych, zatrudnienie nauczyciela prowadzącego zespół taneczny nawiązujący do tradycji romskich, zakup strojów gimnastycznych, zajęcia z edukacji prozdrowotnej, uczestnictwo dzieci romskich w wycieczkach i grupowych wyjazdach edukacyjno-rekreacyjnych (Sprawozdanie, 2005, s. 1–8).

Analizując działania z perspektywy wymiernych rezultatów, jakie uzyskano, warto podkreślić, że do najważniejszych z nich należą przede wszystkim:

- rozwinięcie motywacji do nauki tańca romskiego i pracy nad rozwojem talentów artystycznych,
- wzmocnienie poczucia tożsamości narodowej i rozbudzenie potrzeby poznawania tradycji własnej grupy etnicznej,
- nawiązanie pozytywnej relacji z rodzicami dzieci z zespołu,
- wzmocnienie poczucia wartości dzieci (m.in. poprzez występy sceniczne),
- zapewnienie posiłku podczas popołudniowych zajęć w świetlicy,
- uczestnictwo dzieci romskich w półkoloniach letnich i zimowych,
- kontynuacja nauki w gimnazjach i liceach,
- integracja dzieci romskich z dziećmi polskimi,
- zatrudnienie asystenta romskiego spowodowało łatwiejszy dostęp do wielu rodzin romskich, a przede wszystkim dzieci wychowujących się w tych wspólnotach,
- działalność świetlicy to przede wszystkim codzienne zajęcia wyrównawcze, w których uczestniczy coraz większa grupa dzieci dzięki czemu podnosi się poziom wiedzy uczniów romskich,
- opracowano „Program wspierający rozwój dziecka pochodzenia romskiego”, którego celem było kształtowanie umiejętności czytania, logicznego myślenia, komunikacji, wykorzystania zdobytej wiedzy w praktyce, korzystania z różnych źródeł informacji,
- wyposażono dzieci romskie w podręczniki i ćwiczenia,
- rozbudowano wzajemne zaufanie pomiędzy dziećmi a nauczycielami oraz motywację i wiarę we własne możliwości,
- wykupiono polisy ubezpieczeniowe dla dzieci od następstw nieszczęśliwych wypadków,
- przeprowadzono pogadanki dotyczące ogólnych zasad bezpieczeństwa oraz możliwości szukania pomocy w trudnych sytuacjach. (Sprawozdanie, 2005, s. 2–7).

Oprócz wymienionych, także wiele innych działań już na początku realizacji projektu ukazało potrzebę i konieczność kontynuacji pomocy. Jak wynika z analizy sprawozdania

realizacja zadań Programu w dziedzinie edukacji tj. organizowanie zajęć wyrównawczych, kół zainteresowań, zatrudnienie asystentów romskich, zakup podręczników szkolnych i pomocy dydaktycznych, zorganizowanie i prowadzenie świetlic, rozbudziło u dzieci i młodzieży, a nawet u dorosłych Romów, większy zapał do nauki (Sprawozdanie, 2005, s. 7).

Warto przy tym podkreślić, że:

oprócz sfery edukacyjnej, realizacja zadań Programu obejmuje również sferę kulturową, realizowaną na kilku płaszczyznach. Jednym z założonych celów było poszerzenie wiedzy o społeczności romskie, a także rozwijanie szacunku i integracji, kształtowanie poczucia świadomości narodowej i zachowanie romskiej tożsamości etnicznej, poznanie dorobku Romów i Polaków działających w środowisku lokalnym oraz kształtowanie szacunku do kultury i tradycji romskich i polskich. Bliższe wzajemne poznawanie obydwu kultur spowodowało częściowe wyeliminowanie złych stereotypów, stojących na drodze do akceptacji i tolerancji (Sprawozdanie 2005, s. 7).

Oczywiście, nie wszystkie zadania zaplanowane do realizacji w roku 2005 udało się wykonać. Jednym z nich były zajęcia taneczne. Jak podkreśla autorka sprawozdania:

mimo początkowego zapału grupy romskiej i zaangażowania instruktora z odpowiednim przygotowaniem zawodowym nie przyniosła oczekiwanego rezultatu. (...) W miarę upływu czasu udział dzieci w powyższym programie (zadaniu) malał. Zajęcia zostały przerwane (Sprawozdanie, 2005, s. 6).

W następnych latach również nie udało się zrealizować kilku zadań, między innymi w 2006 roku nie zorganizowano wycieczki letniego oraz nie zatrudniono rodziców romskich (Sulechów).

Podczas realizacji programu w kolejnych latach dodawano nowe działania lub modyfikowano dotychczasowe. Wynikało to przede wszystkim z obserwacji i analiz sytuacji Romów w środowisku lokalnym. Do istotnych problemów, które utrudniały integrację społeczną Romów zaliczono między innymi:

- właśnie między liderami poszczególnych frakcji romskich,
- emigrację zarobkową,
- złą kondycję finansową rodzin romskich,
- negatywne nastawienie Romów do obowiązków edukacyjnych,
- trudne warunki materialne,
- roszczeniową postawę Romów wobec życia i niechęć w wielu przypadkach do wywiązywania się z podstawowych powinności obywatelskich,
- słabą znajomość języka polskiego przez dzieci romskie w wieku przedszkolnym.

Te i pomniejsze problemy w dużym stopniu utrudniały realizację założeń wynikających z rządowego programu na rzecz społeczności romskiej.

Dzieci romskie w lubuskich szkołach

Istotnym problemem realizacji programu była kwestia edukacji dzieci pochodzących z rodzin romskich. Na wymierne efekty trzeba było nieco poczekać, ponieważ należało nakłonić rodziców do systematycznego posyłania ich do szkoły. Autorzy sprawozdania podkreślają przy tym, że:

dzięki zajęciom wyrównującym braki wszyscy uczniowie romscy w roku szkolnym 2004/2005 otrzymali promocję do klasy programowo wyższej. Znacznie zmniejszyła się też absencja dzieci. Chętnie korzystały z zajęć dodatkowych, zwracały się z pomocą do nauczyciela, wykazywały większe zainteresowanie nauką (Sprawozdanie, 2005, s. 4).

Jak wynika z analizy poszczególnych działań realizowanych przez szkołę:

można zauważyć wzrost zaangażowania i chęć uczestnictwa dzieci romskich realizujących obowiązek szkolny. Frekwencja dzieci romskich w roku szkolnym 2003–2004 wynosiła ogólnie około 65,1%, a w roku szkolnym 2004–2005 około 70,7%. Świadczy to o wzroście zainteresowania dzieci romskich obowiązkiem szkolnym. Średnia ocen uczniów romskich ogólnie wzrosła z 2,5 do 3,0, np. w Szkole Podstawowej nr 1 w Gorzowie Wlkp. z 2,6 do 3,2. Z kolei w Publicznej Szkole Podstawowej w Sulechowie i w Zespole Szkół w Sulechowie chęć pozyskania wiedzy spadła, o czym świadczy spadek średniej ocen wśród uczniów z 2,2 do 2,1 (Sprawozdanie, 2005, s. 7).

Analizując rok szkolny 2006/2007, można zaobserwować pewne niespójności.

Frekwencja dzieci romskich w roku szkolnym 2004–2005 wynosiła ogólnie 76,2% [a w sprawozdaniu za rok 2004–005 było około 70,7%? – dop. B.O.], a w roku szkolnym 2005–2006 wzrosła do około 83,3%. (...) Średnia ocen uczniów romskich ogólnie wzrosła z 2,8 do 3,2, np. w Szkole Podstawowej w Gorzowie Wlkp. z 3,2 do 3,5, a w Szkole Podstawowej nr 4 w Kostrzynie n/O z 2,74 do 3,55. W Publicznej Szkole Podstawowej nr 1 w Sulechowie i Zespole Szkół w Sulechowie średnia ocen uczniów romskich również wzrosła z 2,1 do 2,4 (w ubiegłym roku miała tendencje spadkową (Sprawozdanie, 2006, s. 7).

Kolejny rok 2007 pokazał spadek udziału dzieci romskich w realizacji obowiązku szkolnego.

Spadek ten jest związany z uczestnictwem w Programie. W roku 2007 r. ww. Programie nie uczestniczyła Gmina Sulechów, z kolei uczestniczyła gmina Dobiegniew. Należy zauważyć wzrost średnich ocen uczniów romskich. W województwie lubuskim średnia ocen uczniów romskich wzrosła w stosunku do roku 2006 z 3,2 do 3,65 (Sprawozdanie, 2007, s. 8).

W roku 2008 nastąpił dalszy spadek liczby dzieci romskich objętych obowiązkiem szkolnym. „Średnia ocen uczniów romskich w roku 2007/2008, tj. 3,6 jest na podobnym poziomie, jak w roku szkolnym 2006/2007 (3,65)” (Sprawozdanie, 2008, s. 9).

Liczba dzieci romskich spełniających obowiązek szkolny w roku 2009 wciąż spadała. Choć autor sprawozdania zwrócił przy tym uwagę, że:

wskaźnik dzieci romskich realizujących obowiązek szkolny w roku 2008/2009 wzrósł z 82 do 82%. Wzrosła również frekwencja wśród dzieci romskich realizujących obowiązek szkolny z 81,20 do 84,56%. Zauważyć należy również, że sukcesywnie wzrasta średnia ocen uczniów romskich. W roku szkolnym 2007/2008 średnia ocen uczniów romskich wynosiła 3,60, natomiast w roku 2008/2009 wzrosła do 3,89 (Sprawozdanie, 2009, s. 17).

W sprawozdaniu zbiorczym z 2011 roku brakuje informacji na temat średniej ocen uczniów romskich. Z informacji zbiorowej wynika, że w roku szkolnym 2010/2011 nastąpił wzrost liczby uczniów pochodzenia romskiego realizujących obowiązki szkolne. Wzrosła także frekwencja wśród dzieci romskich realizujących obowiązki szkolne – w roku szkolnym 2009/2010 wyniosła 85,35%, a w roku 2010/2011 – 86,57%. Natomiast w dwóch kolejnych latach powoli zaczęła spadać średnia ocen uczniów romskich – w 2009/2010 było to 3,74, a w 2010/2011 – 3,61⁴.

W roku szkolnym 2011/2012:

frekwencja wśród dzieci romskich realizujących obowiązki szkolne wynosiła 73,57% (średnia na podstawie 7 szkół w województwie lubuskim). (...) Średnia ocen uczniów romskich (na podstawie 7 szkół w województwie lubuskim) kształtowała się na poziomie 3,1% (Sprawozdanie, 2013, s. 7).

Z analizy kolejnego sprawozdania za rok szkolny 2012/2013 wynika, że:

obowiązkiem szkolnym objętych było 57 uczniów, a realizowało obowiązki szkolne 52 uczniów. Frekwencja wśród dzieci realizujących obowiązki szkolne wynosiła 73,91% (średnia na podstawie 7 szkół w województwie lubuskim). Zdecydowanie wyższa frekwencja dzieci romskich realizujących obowiązki szkolne w roku 2012/2013 miała miejsce w szkołach: Szkoła Podstawowa im. Józefa Wybickiego w Witnicy i Gimnazjum w Witnicy – 87,92% (średnia frekwencja tych dwóch szkół). Z kolei średnia ocen uczniów romskich (na podstawie 7 szkół w województwie lubuskim) kształtowała się na poziomie 3,15 (Sprawozdanie, 2009, s. 17).

Sprawozdanie za rok szkolny 2013/2014 wskazuje, że:

obowiązkiem szkolnym objętych było 65 uczniów romskich, a realizowało obowiązki szkolne 61 uczniów. Frekwencja wśród dzieci romskich realizujących obowiązki szkolne wynosiła 84,60% (...). Z kolei średnia ocen uczniów romskich kształtowała się na poziomie 3,5% (Sprawozdanie, 2014, s. 3).

Kolejny etap programu dla Romów przypada na lata 2014–2020. 7 października 2014 roku Prezes Rady Ministrów, Ewa Kopacz, podpisała uchwałę Rady Ministrów nr 202/2014 w sprawie ustanowienia programu wieloletniego „Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020”. Zawarto w nim informację, że „dokładne dane dotyczące liczby dzieci i młodzieży romskiej objętych obowiązkiem szkolnym są trudne do jednoznacznego określenia” (Załącznik, 2014, s. 14). Twórcy programu zwracają uwagę, że:

wciąż niska pozostaje frekwencja uczniów romskich, która oscyluje średnio na poziomie 70% – oraz średnia ocen (zagregowane na poziomie krajowym dane wskazują, że średnia ocen uczniów

⁴ Na podstawie tabeli zestawienia zbiorczego Sprawozdania z realizacji Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce – Edukacja, województwo lubuskie za lata 2004–2014.

pochodzenia romskiego oscyluje pomiędzy oceną mierną i dostateczną)⁵. Mimo wzrostu liczby dzieci romskich korzystających z edukacji wczesnoszkolnej, posyłanie dzieci do przedszkoli nadal nie jest zjawiskiem powszechnym (Program, 2014, s. 15).

Tabela 2. Realizacja edukacji przez dzieci romskie w ramach Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce za lata 2004–2014 (województwo lubuskie)

Rok szkolny	2004/2005	2005/2006	2006/2007	2007/2008	2008/2009	2009/2010	2010/2011	2011/2012	2012/2013	2013/2014
Liczba dzieci romskich objętych obowiązkiem szkolnym	64	75	66	63	50	59	74	69	57	65
Liczba dzieci romskich realizujących obowiązek szkolny	61	58	52	51	41	56	71	67	52	61
Frekwencja wśród dzieci romskich realizujących obowiązek szkolny (%)	70,7	83,3	81,1	81,2	84,6	85,35	86,57	73,57	73,91	84,6
Średnia ocen uczniów romskich	3	3,2	3,65	3,6	3,89	3,74	3,61	3,1	3,15	3,5
Liczba uczniów romskich uczestniczących w zajęciach wyrównawczych	52	53	35	37	37	38	53	43	39	46
Liczba uczniów romskich uczestniczących w zorganizowanym wypoczynku (kolonie, półkolonie, zimowiska, obozy harcerskie)	57	21	40	13	24	54	38	55	26	0

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdań Urzędu Wojewódzkiego w Gorzowie Wielkopolskim za lata 2004–2014.

Wprowadzenie od 2004 roku różnorodnych programów pomocowych spowodowało pewne zmiany w postrzeganiu edukacji przez Romów.

Zaobserwowane podczas realizacji programów pomocowych zmiany w podejściu części Romów do edukacji szkolnej i pozaszkolnej pozwalają na postawienie tezy, że w dużej mierze środowisko romskie dostrzegło korzyści płynące z nauki i wykształcenia, a dotychczas podejmowane działania powinny być kontynuowane – jako priorytetowe wsparcie (Program, 2014, s. 18).

Według informacji zawartych w sprawozdaniu za rok 2015 „obowiązkiem szkolnym objętych było 59 i tyle samo realizowało ten obowiązek” (Sprawozdanie, 2015, s. 3). Brakuje natomiast szczegółowych danych dotyczących frekwencji i średniej ocen uczniów romskich, jak miało to miejsce we wcześniejszych sprawozdaniach. W 2015 roku w województwie lubuskim w ramach Programu integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020 liczba Romów ogółem objęta programem wyniosła 150. W obszarze edukacji liczba dzieci romskich objętych

⁵ Twórcy programu zwracają uwagę, że „Dane dotyczące średniej ocen są danymi uśrednionymi z terenu kraju, należy w tym miejscu pamiętać, że zdarzają się miejscowości, gdzie ta średnia jest wyraźnie wyższa, co bez wątpienia jest zasługą pracy asystentów edukacji romskiej”. (Załącznik do uchwały nr 202/2014 Rady Ministrów).

obowiązkiem szkolnym wyniosła 59. Wszystkie dzieci objęte obowiązkiem szkolnym realizowały ten obowiązek. W ramach programu na rzecz społeczności romskiej 45 uczniów zostało wyposażonych w wyprawki szkolne. W omawianym roku dla 17 uczniów romskich szkoła podejmowała dodatkowe zadania, mające na celu rozwój poczucia tożsamości etnicznej oraz działania wspomagające edukację tych uczniów (dane Systemu Informacji Oświatowej).

Patrząc z perspektywy omawianego okresu sprawozdawczego, również działalność asystenta romskiego przyniosła wymierne efekty. Dzięki pełnieniu funkcji łącznika między szkołą a środowiskiem romskim, wykonywał on zadania związane między innymi z zaznajomieniem

z systemem szkolnym rodzin romskich. Obala on bariery dotyczące szkoły, wspiera dzieci, dążąc do większego zaangażowania ich w edukację. Prowadzi konsultacje dla rodzin romskich w szkole, odbywa wizyty domowe. Oprócz zadań wychowawczych asystent romski zajmuje się edukacją kulturową wśród uczniów pochodzenia romskiego. Prowadzi zajęcia dotyczące historii Romów, ich migracji, tradycji, sztuki. Przeprowadza liczne dyskusje związane z tolerancją, otwarciem się na odmienność kulturową i mentalną (Sprawozdanie, 2005, s. 4).

W 2015 roku świetlice i centra integracyjne w województwie lubuskim ogółem odwiedzało 77 uczniów. W ramach programu zatrudnionych było troje asystentów romskich oraz dziesięć osób romskiego personelu świetlicy lub innej placówki edukacyjnej.

Podsumowanie

Analizując prezentowane dane, mimo ich różnego sposobu prezentowania (ze względu na różną kategoryzację wykorzystywaną przez urzędników sporządzających sprawozdania) w każdym roku sprawozdawczym, widać wyraźnie, że w dłuższej perspektywie praca w obszarze edukacji przynosi efekty. Postęp jest powolny, ale przekłada się na poziom edukacyjny uczniów romskich. Zarówno działalność szkół, stowarzyszeń, jak i samej społeczności romskiej prowadzi do pozytywnych zmian w procesie integracji społeczności romskiej ze społecznością lokalną. Jak podkreślono w każdym sprawozdaniu, ze względu na powolne postępy, wskazane jest kontynuowanie realizacji programu na rzecz społeczności romskiej w kolejnych latach, gdyż efekty są wymierne. Wyniki uzyskane przez województwo lubuskie dają nadzieję, że podejmowanie różnych działań, które pomogą kolejnym pokoleniom Romów odnaleźć się w nowej rzeczywistości społecznej na wyższym poziomie niż dotychczas ma sens.

Bibliografia

- Chałupeczak, H., Browarek, T. (1998). *Mniejszości narodowej w Polsce 1918–1995*. Lublin.
- Europejska Karta Języków Regionalnych i Mniejszościowych* (2009). Dz.U. 2009, nr 137, poz. 1121.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (1997). Dz.U. z 1997, nr 78, poz. 483.
- Kwadrans, Ł. (2007). Charakterystyka sytuacji edukacyjnej Romów w Czechach, Polsce i Słowacji po 1989 roku. W: P. Borek (red.), *Romowie w Polsce i Europie. Historia, prawo, kultura*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.
- Kwadrans, Ł. (2004). Próba opisu sytuacji oświaty romskiej w Polsce. *Dialog-Pheniben. Miesięcznik Stowarzyszenia Romów w Polsce*, 1, 16–19.
- Milewski, J. (2000). Romska szkoła – getto czy szansa? *Studia Angerburgica*, 5, 113–115.
- Nowicka, E. (red.) (1999). *Sytuacja Romów w Polsce. U nas dole i niedole*. Kraków: NOMOS.
- Parafialna Szkoła Romska w Suwałkach*. Pobrane z: http://romopedia.pl/index.php?title=Parafialna_Szko%C5%82a_Romska_w_Suwa%C5%82kach (9.10.2017).
- Prażmowski, S. (1996). Klasy etniczne dla dzieci Romów w Radomiu. *Dyrektor Szkoły*, 5, 31–33.
- Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce w latach 2004–2013 (2014). Pobrane z: <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/program-na-rzecz-spole/tresc-programu-na-rzecz/6670,Tresc-Programu.html> (24.06.2017).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 24 marca 1992 r. w sprawie organizacji kształcenia umożliwiającego podtrzymywanie tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych (1992). Dz.U. 1992, nr 34, poz. 150.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 listopada 2007 r. w sprawie warunków i sposobu wykonywania przez przedszkola, szkoły i placówki publiczne zadań umożliwiających podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym (2007). Dz.U. 2007, nr 214, poz. 1579.
- Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 27 kwietnia 2010 r. w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy oraz zakresu jej stosowania (2010). Dz.U. 2010, nr 82, poz. 537.
- Scholaris. Portal wiedzy dla nauczycieli. Pobrane z: <http://scholaris.pl/resources/zasoby?bid=0&iid=&rset=0&externals=1&sorts=score&query=%22romowie%22&api=&page=1>.
- Sprawozdanie dotyczące realizacji w 2005 r. zadań Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce (2005). Gorzów Wielkopolski: Lubuski Urząd Wojewódzki.
- Sprawozdanie dotyczące realizacji w 2006 r. zadań Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce (2006). Gorzów Wielkopolski: Lubuski Urząd Wojewódzki.
- Sprawozdanie dotyczące realizacji w 2007 r. zadań Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce (2007). Gorzów Wielkopolski: Lubuski Urząd Wojewódzki.
- Sprawozdanie dotyczące realizacji w 2008 r. zadań Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce (2008). Gorzów Wielkopolski: Lubuski Urząd Wojewódzki.
- Sprawozdanie dotyczące realizacji w 2009 r. zadań Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce (2009). Gorzów Wielkopolski: Lubuski Urząd Wojewódzki.
- Sprawozdanie dotyczące realizacji w 2011 r. zadań Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce (2010). Gorzów Wielkopolski: Lubuski Urząd Wojewódzki.
- Sprawozdanie dotyczące realizacji w 2012 r. zadań Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce (2012). Gorzów Wielkopolski: Lubuski Urząd Wojewódzki.
- Sprawozdanie dotyczące realizacji w 2013 r. zadań Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce (2013). Gorzów Wielkopolski: Lubuski Urząd Wojewódzki.
- Sprawozdanie dotyczące realizacji w 2014 r. zadań Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce (2014). Gorzów Wielkopolski: Lubuski Urząd Wojewódzki.
- Sprawozdanie dotyczące realizacji w 2015 r. zadań Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce (2015). Gorzów Wielkopolski: Lubuski Urząd Wojewódzki.

- Szyszlak, E., Szyszlak, T. (red.) (2012). *Kwestia romska w polityce państwa i stosunkach międzynarodowych*, Wrocław: Fundacja Integracji Społecznej Prom.
- Uchwała Rady Ministrów z dnia 19 sierpnia 2003 r. w sprawie ustanowienia programu na rzecz społeczności romskiej (2003). Pobrane z: <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/romowie/program-na-rzecz-spole/uchwala-rady-ministrow/6669,Uchwała-Rady-Ministrow-z-dnia-19-sierpnia-2003-r-w-sprawie-ustanowienia-programu.html> (25.03.2017).
- Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty. Dz.U. 1991, nr 95, poz. 425.
- Włodarczyk, T. (2013). Szkolnictwo dla mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce po 1989 roku. W: J. Horyń (red.), *Zatrzymane tabory. Wyzwania edukacyjne Europy*. Wrocław: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji.
- Wyrwich, M. (2003). Cygan w szkolnej ławce. *W Drodze*, 10, 56–62.
- Załącznik do uchwały nr 202/2014 Rady Ministrów z dnia 7 października 2014 r. (2014).